

2. Етнорелігійні стереотипи та їх функціонування в українському суспільстві

Релігійне життя в будь-які епохи супроводжують не тільки реальні факти, але й суб'єктивне сприйняття їх. Фіксується не стільки реальність, скільки уява про неї. Серед поширених уявлень особливе місце належить стереотипам, які, з одного боку, систематизують та узагальнюють уявлення про світ, допомагаючи людині адекватно сприймати та інтерпретувати буття, а з іншого – консервують ці уявлення, що іноді заважає людині вписатися в нові умови життя. Історія породила чимало релігійних стереотипів, завдяки яким відбулося конституювання і збереження етносів, націй, релігійних спільнот, конфесій. Разом з тим неконтрольоване панування, а особливо використання цих стереотипів в теорії і практиці суспільного та індивідуального буття, призвело до ускладнень у функціонуванні етнорелігійних спільнот, до їх боротьби, навіть руйнації, в результаті чого зникли одні й з'явилися інші етноси, нації, релігії і церкви.

Реальність суспільства, в якому ми живемо, наповнена безліччю стереотипів - етнічних, політичних, гендерних, вікових, культурних, мовних, релігійних, які заважають набуттю новітньої ідентичності як колективним, так й індивідуальним суб'єктам. Стереотипи виникають, закріплюються, функціонують, знищуються, відроджуються і на буденному, і на теоретичному рівнях. Вони тісно пов'язані із міфами, і не тільки історичними, а й сучасними (соціальними, культурними, етнічними, релігійними тощо). На відміну від останніх, які є колективною формою узагальненого відображення дійсності у вигляді чуттєво-конкретних персоніфікацій і олюднених істот, що існують у свідомості як абсолютно реальні, стереотипи, будучи своєрідним способом уявлення про інших людей та їх оцінки у фіксованих і негнучких термінах, базуються на певних характеристиках тих чи інших груп людей, певним чином сприйнятих особливостей останніх, виходячи з вузьких припущень про їхнє походження, національність, расу, темперамент, здатність до мислення чи праці тощо [Див.: Pickering, Michael. Stereotyping and Stereotypes // Blackwell Encyclopedia of Sociology. Ritzer, George (ed). Blackwell Publishing, 2007 // Blackwell Reference Online // <http://www.sociologyencyclopedia.com/public/tocnode?query=Pickering%2C+Michael.+Stereotyping+and+Stereotypes>].

Не зупиняючись на причинах і механізмах формування стереотипів, що само по собі могло б стати цікавим дослідженням, зазначимо, що стереотипи виникають в результаті взаємодії - випадкової чи регулярної, одномоментної чи постійної - різних етнорелігійних спільнот. Більшість стереотипів – історичного походження: подія, що колись відбулася і вплинула на формування якогось враження, тягнеться шлейфом позитивних чи негативних споминів і накладається на уявлення сучасного покоління. Стереотип – це форма спрощення чи перебільшення якихось ознак групи людей, що подається стисло, небагатослівно, у вигляді короткого

умовисновку. Саме тому частіше всього стереотипи розуміються як узагальнена перцепція перших вражень про якусь групу, яка вирізняється своєю, незвичною, іншою поведінкою, думками, мовою. І саме в такій якості вони можуть спровокувати упередження, фальшиві припущення щодо національних або релігійних ознак певної групи людей. Стереотип може існувати у вигляді спрощеної концепції, вульгаризованої думки або уяви, невідповідного дійсності зображення про якісь спільні для певної групи ознаки. Стереотипи частіше всього мають негативну конотацію, але є багато і позитивних стереотипів стосовно тих чи інших груп людей. Є стереотипи, які притаманні тільки якійсь одній культурі, циркулюють серед якогось одного народу чи групи людей, а є такі, що присутні в багатьох культурах, переходячи з культури в культуру.

Всі ці короткі характеристики стосуються і сучасних українських релігійних стереотипів, переважна більшість яких також родом з минулого. Напрочуд життєвими виявилися стереотипи, сформовані ще в дорадянський період, зокрема про єдність трьох братніх слов'янських народів та їхню генетичну православність, про прозелітичність католицизму та його ворожість щодо незахідних народів та некатоликів, про наявність особливої Східної політики Ватикану, метою якої є знищення православ'я та вселенське панування, про чужість протестантизму духові народу та його традиціям, зокрема про їх сектантськість та аполітичність, яка виявлялась в нібито антидержавницьких (антиімперіалістичних, антиросійських) настроях протестантів.

Досі впливовими є радянські стереотипи, зокрема про духовну спільність та безрелігійність нової історичної спільноти людей – советського народу, в т.ч. й належного до неї українського, атеїстичність його духовних лідерів (Т.Шевченка, Л.Українки, І.Франка). Уява про релігію як недовговічний «духовний дурман і поработитель» будівника комунізму доповнювалася нав'язаними образами віруючих людей досоціалістичних епох, церква поставала як спільнота осіб похилого віку, неосвічених, відсталих. Уніати сприймалися як зрадники українського народу та слуги Ватикану, протестанти - як посіпаки американського імперіалізму, мусульмани як вороги християн, які готові знищити все, що не відповідає цінностям феодальних суспільств, іудеї як ритуалісти, які бездумно виконують обряди, віруючи в силу мертвих істин, які винні в розп'ятті Ісуса Христа, тощо.

Але й в пострадянську епоху виникло і закріпилося в свідомості сучасної людини чимало стереотипів щодо релігійної сфери, зокрема про вроджену релігійність українця, яка переважає за своїм рівнем всі інші народи, про його архетипову православність, естетичну залежність від східного християнства, нездатність до раціонального сприйняття надприродного, про особливу прив'язаність до обряду, традицій і звичаїв, про ненависть Богдана Хмельницького і козаків до католиків та іудеїв, про русифікацію галичан з боку РПЦ, про межовість України між різними

країнами та народами, а відтак культурами і типами духовності, про особливу місію бути містком між православ'ям і католицизмом тощо. Кожний із згаданих висловів не може вважатися абсолютно істинним і переконливим: виникає багато застережень, уточнень, пояснень. Незважаючи на це, можна виокремити найпоширеніші нині в українському суспільстві стереотипи.

Так, активно експлуатуються в сучасній Україні стереотипи щодо католиків. Серед існуючих у масовій свідомості уявлень про католицизм, католицьку церкву знайдемо і такі, що продуковані буденною свідомістю, і такі, що закріплені в суспільній свідомості у вигляді концепцій, теорій, ментально-конфесійної норми. Переважна більшість антикатолицьких стереотипів є наслідком православної творчості. Щоб дізнатися про циркулюючі нині стереотипи щодо католиків, достатньо ознайомитися із православною літературою, заглянути на будь-який православний сайт, почитати інформаційні повідомлення про міжцерковні зустрічі, послухати інтерв'ю будь-якого православного ієрарха.

Своєрідним переможцем у народному негативному сприйнятті католиків може бути функціонування в певних колах самого слова «католик», походження якого «любителі» останніх виводять від слова «кат» (укр., як пояснюється для неукраїномовних, «палач»). «Католик» намертво приріс до «поляка», і якщо немає як причепитися до сучасного поляка (дружній сусід, який підтримує Україну), пам'ять всяк посилається на історичного – пана, гнобителя, нищівника православ'я тощо. Ясно, що після таких потрактувань католицизму та їх носіїв важко віднайти в Україні людину, а тим більше православну, яка б вважала католика братом. Нелюбов до католиків у переважної більшості українців невмотивована, якась підсвідома, нічим не аргументована, хіба що задавненими сумнівними історичними аргументами, закріплена традицією антикатолицької радянської пропаганди. І досі зберігаються - як релікти народної творчості та комуністичної ідеології - негативні висловлювання про Папу Римського, католицьких монахів, їх підступності у намірах і діях щодо українців. Як колочка в свідомості багатьох українців сидить враження про Ватикан як центр клерикального антикомунізму і «оголтелой боротьби» проти СРСР, як натхненника холодної війни проти соцтабору, як надійна опору капіталізму та імперіалізму, як організатора «крестового походу против комунізму» тощо. Посилені завзятою антирелігійною пропагандою КПРС, дореволюційні православні стереотипи щодо католиків стали чи не основною перешкодою для місіонерської діяльності римо-католиків в Україні на початку 90-х років м.ст., для відновлення тих нечисельних громад, які існували в часи Російської імперії.

Найяскравіше антикатолицькі установки культивуються в сучасних біляправославних інституціях, братствах, рухах. Навіть в середовищі освічених людей відкрито маніфестується чужість католицизму культурі і ментальності українського народу. «...Православ'я, яке ніколи не “відколювалося”, а є істинним продовженням заснованої Христом Церкви,

зберегло найповніше дух любові Христової...», - пише Олександр Яровий, кандидат філологічних наук у статті «Два різні добра. Уявлення про добро: східна та західна перспектива» [http://pravoslavnye.org.ua/index.php?action=fullinfo&r_type=&id=8487].

Навіть поверхове знайомство із деякими джерелами дає можливість узагальнити стереотипові уявлення про Ватикан і Католицьку церкву. Ватикан звинувачують в тому, що він вважає весь світ місіонерським полем для католицької церкви, що він не рахується з тим, що існують території, які традиційно складають юрисдикцію помісних православних церков. Проголошується, що католицька експансія і прозелітизм – суть Східної політики Ватикану, направленої проти православних народів. Вважається, що Ватикан розмиває кордони канонічної території православ'я і тепер претендує утвердитися на Сході, духовно підпорядкувати собі потенційних віруючих православних християн. Ватикан, говорять, конкурує на чужих територіях із автохтонними християнськими церквами, здебільше із православними. Переважну більшість українців переконують в тому, що католицький Захід вороже налаштований щодо православного Сходу, а відтак будь-які ініціативи переговорів, діалогу, екуменічні заходи сприймаються громадською думкою як ересь, яку поширюють католики, що хочуть під своє крило зібрати всіх християн і стати над ними.

Безумовно, завдяки присутності РКЦ в незалежній Україні, зростанню кількості її громад, діяльності католицьких орденів і священників думка про католицизм істотно зміниться. Ті, які уважно спостерігають за релігійним життям в державі, відзначають руйнування багатьох стереотипів, особливо на Заході України, де налагоджена солідарна співпраця різних конфесійних громад. Схід, зокрема Дніпропетровськ, Харків, частково південь, зокрема Одеса та Севастополь, зустрілися із складнощами у поверненні культових споруд, що історично належали РКЦ. Не останню роль у конфліктах зіграли соціальні установки тих, хто знаходиться в полоні певних стереотипів щодо РКЦ і перебуває при владі. Тут панує думка про генетичну чужість католицизму духовності народу всупереч зростанню кількості віруючих-католиків і появі все нових католицьких громад.

В українському суспільстві особливо популярними є антигреко-католицькі стереотипи. Греко-католикам дістається і за те, що вони надто релігійні, і за те, що виразно національні. «Уніат», як і «бандера», до сьогодні в окремих регіонах України звучить як образа. Уніатство тривалий час вважалося ганебним дітищем Ватикану, змовою польських панів проти українського народу, засобом окатоличення і ополячення українців. Уніати подавалися слугами австрійського та польського магнатства, духовними наставниками українських буржуазних націоналістів. Персональним нападкам піддавалися митрополит Андрей Шептицький і патріарх Йосиф Сліпий за їхні антирадянські настрої. Вкрай негативні стереотипи щодо греко-католиків поширені переважно в незахідних областях України. Ще й нині і в друкованих ЗМІ, і в Інтернеті, особливо московсько-православних,

можна віднайти тисячі провокативних висловлювань, подібних тим, які живуть в інтернет-форумах та коментарях: «цель униатов - полное уничтожения Православия. Поэтому срочно нужно топить всех униатов в Днепре» (Валерий), «Украина должна быть православной, поэтому всех католиков, псевдо, греко и пр. – чемодан, вокзал, Магадан» (Игорь).

Процес подолання стереотипів – надто складний і тривалий. Найскоріше звільнитися від негативного сприйняття греко-католиків, незважаючи на масштабну пропаганду радянської влади, вдалося Галичині, де за життя одного покоління (1946-1989) радянська влада сформувала проти уніатів як впливову православну громаду, так і вільнодумчий альянс інтелігенції. Після виходу з підпілля УГКЦ за ці 20 років повністю відродила свою структуру, інституції, парафії. Проте збереглися помітні складнощі в утвердженні греко-католиків в центральних, південних і східних областях України. Можна, як анекдот, згадувати питання представників Севастопольської міської ради: «А греко-католики – це християни?» чи невирішеність питання про надання дозволу побудови греко-католицьких храмів в Луганській та Харківській областях. В умовах державного визнання принципу свободи совісті та віросповідань останнє виглядає надто дивним. Нічим іншим, як засиллям застарілих релігійних стереотипів, такі речі пояснити не можна. На відміну від Галичини, де антиуніати використовують конфесійні та історичні аргументи в захисті своїх релігійних прав, східні борці проти унії оперують ідеологічними і політичними важелями, які були задіяні ще в тоталітарні часи.

Важко в свідомість сучасного українця вживається поняття «український католик». Ще важче – поняття «український протестант». І це насамперед із-за того, що масово протестантизм в Україні вважається неукраїнським явищем. Більшість звичайних українців переконані, що протестанти виживають лише завдяки західним фінансовим потокам. Непоодинокими звучать думки про те, що протестанти - це чужинці, які хоча й мають право на існування, але без права представляти українську релігійність, не кажучи вже про якесь домінування в духовній сфері. Один «ліберал» пише: «Ну навіть я не можу спокійно дивитись на очевидну антидержавну позицію деякий протестантських течій, ну не сприймаю я (*і не звинувачуйте мене у відсутності християнської любові*) злочинних методик, котрі вони практикують... Душогуби...». Інший доповнює: «Не будьте наївними... Вони - зайди на нашій землі...». Відповідаючи на запитання про перспективи примирення між конфесіями, порозуміння між церквами, цей «християнин» пише: **«Примирення не буде!!! І слава Богу!!!»**. А ось реакція іншого пересічного християнина на заклики протестантського лідера про піст і молитву: «...вони (заклики - ЛФ) мають виходити від духовних лідерів України, а не від протестантських лідерів, які вільні від знань традицій, духовності, передань нашого українського народу. Ці цінності відстоювались кров'ю і життям наших пращурів. А тут приходять якийсь Паночко і рветься "порулити" духовним життям нашої нації. Не

ведіться на прізиви чужинців з чужою ідеологією, які б гарні ці прізиви не були. Нам потрібно відроджувати свою (православну) віру і духовність. Іменно віру, а не релігійність, яка випробувана часом».

«Україна стала государством только благодаря Православию, а протестанты - это чужеземцы, которые имеют право на существование, но не имеют право доминировать в духовной жизни, - переконаний ще один учасник форуму. - Иисус Христос сам исполнял все законы Моисея и сказал, что ни одна иота не прейдет из Закона. Поэтому без Православия спасения невозможно. Да здравствует каноническая Украинская Православная Церковь и Митрополит Владимир!!!». Мова та стилістика викладеного свідчать про те, що подібний фанатизм формується не українськими по духу церквами, характерною ознакою яких загалом була певна конфесійна терпимість.

Не вільні від стереотипного сприйняття їх і православні. Найпопулярнішим стереотипом є уява про Україну як православну державу. Хоч жодний законодавчий акт і не фіксує державний статус православної церкви, остання прагнула поводити себе як надбудовний духовний елемент держави. Сама Церква не заявляє про те, що православ'я є державною релігією, але деякі добровільні ідеологи і партійні лідери, що підтримують православну церкву, озвучують такі думки. Ініціативи вищої світської влади щодо встановлення помісної православної церкви тільки підсилюють стереотип державності православ'я. Православ'я подається як винятково позитивна сила в історії народу, з відродженням якої пов'язують духовне майбутнє України. Православність автоматично сприймається як українськість і навпаки. Для самоідентифікації українців, яких 70 років переконували в їхніх генетичній безвірності, сама думка про дотичність до християнської, зокрема православної, ойкумени видалася чи не найреволюційнішою з усіх демократичних гасел післягорбачовської перебудови. В процесі віднайдення своєї тожсамості, коли потрібно було повертати вкрадені іншими державами історію, мову, культуру, цінності, майбутнє, ця ідея виявилася конструктивною, оскільки допомогла багатьом побудувати, а для деяких і наново вибудувати свою культурну ідентичність, де релігія відігравала роль осереддя, навколо якого утворювалася вся культура українців. В усвідомленні історичності і духовності українського народу цей стереотип, який пережив декілька етапів у своєму формуванні, зрештою вписався у запропоноване зовсім національно не орієнтованого Л.Кучми гасло «Україна – не Росія». Але такого рівня усвідомлення замало для повноцінної культурної ідентичності. У конфесійних вимірах тожсамість України врешті концептуалізувалася у формулу: самостійна частина спільного православного простору. Як складова Вселенського православ'я, Українська Православна церква все ще шукає своє історичне лоно, з якого народилася і Київська церква, і Київська митрополія, і Московський патріархат, і Київський патріархат. В православній свідомості переважно на буденному її рівні панують уявлення про канонічність тільки того

православ'я, що знаходиться в євхаристійній єдності із РПЦ, а відтак всі інші православні – не благодатні і розкольники. І ці стереотипи здолати православної свідомості навіть складніше, ніж католикам, протестантам та віруючим інших віросповідань.

Основний дискурс в сучасних ідентифікаційних пошуках-дискусіях в Україні – це жорстка, нав'язлива, мрійливо-романтизована демаркація християнського Сходу і Заходу. Переважна більшість дискутантів переконана, що Православний Схід протистоїть агресивному Заходу, а отже католикам і протестантам. «Західна безбожна й антилюдяна духовна отрута заливає східні простори...». «Явище папізму з його зовсім необмеженою владою не йде з московитами ні в яке порівняння!» [http://pravoslavue.org.ua/index.php?action=fullinfo&r_type=&id=8487]. Чи не єдиною церквою в Україні, яка прагне здолати цей розподіл, є греко-католики, які живляться вірою в свою особливу роль в об'єднанні християнського Сходу і Заходу.

В пошуках своєї ідентичності населення України сьогодні продукує переважно ексклюзивістські стереотипи, які виключають певну спільноту з устabilізованих культурних ареалів. В умовах ослаблення власної традиції, занепаду аж до відсутності стійких навиків вироблення своєї культури, мови, духовності більш оптимальними видаються інклюзивістські стереотипи, які б замість непродуктивного виокремлення і незалежнення від усіх і вся були замінені креативним отождненням себе із історично успадкованими й відомими релігійними системами, якщо останні гармонійно включають особистість і спільноту до космосу людської культури. Але різнополюсна орієнтація певних регіонів залежно від їх розташування та конфесійних пріоритетів фактично спрямована на розхитування релігійної геополітичної ситуації. Традиційна карта розміщення послідовників тих чи інших релігій або конфесій піддається істотному перегляду, що не вирішує, а скоріше ускладнює проблему ідентифікаційної належності України.

3. Релігія – невід'ємна складова етнічної самоідентифікації

Проблема етнічної самоідентифікації стала особливо актуальною в ХХ-ХХІ ст. внаслідок світових глобалізаційних процесів. Вона давно вийшла поза рамки суто наукової і набула соціально-політичного значення, особливо щодо т. зв. національних меншин, які проживають у діаспорі.

Характер етносамоідентифікації особистості визначають три відмінні, однак тісно взаємопов'язані чинники: це релігія, культура та держава. Релігія або нова релігійна ідея стає домінантою формування нового етносу, саме релігія визначає основні культурні характеристики кожного народу. Релігія та культура (в широкому розумінні цього терміну) проявляються в певному державному просторі, тому характер їхнього функціонування значною мірою